

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ТЮКАЛОВ Михайло Володимирович

УДК 32[(410):(567)](5-15)"1918/1929"

**«МОСУЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» В ПОЛІТИЦІ
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ
(1918-1929 рр.)**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Віднянський Степан Васильович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних
відносин і зовнішньої політики України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Срібняк Ігор Володимирович,
Інститут суспільства Київського
університету імені Бориса Грінченка
МОН України,
завідувач кафедри всесвітньої історії;

кандидат історичних наук, доцент
Черевко Оксана Степанівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова МОН України,
доцент кафедри всесвітньої історії
факультету історичної освіти.

Захист відбудеться «_30_» червня 2017 р. о 12:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий «25» травня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Значущість досліджуваної теми вмотивовується передусім її геополітичним виміром. Високий статус Великої Британії як однієї з провідних світових держав, що зберігає за собою одну з ключових позицій в Європі й світі завдяки відносній досконалості політичної системи, значному економічному й військовому потенціалам, соціальній стабільності та ресурсній незалежності від держав-конкурентів, закономірно перетворює її на об'єкт особливих геополітичних інтересів України. Збіг цих інтересів на міжнародній арені, стабільність і прогнозованість близькосхідної політики Великої Британії забезпечує з її сторони послідовну й надійну підтримку зовнішньої політики України як держави, зорієнтованої на європейські демократичні цінності.

Політична значимість роботи пов'язана з актуалізацією близькосхідного фактору в сучасних міжнародних відносинах, а також загостренням іракської кризи. Витоки цього конфлікту припадають на період становлення відносин між Великою Британією, Туреччиною та Іраком після Першої світової війни та їх участю у вирішенні «мосульського питання» у 1918-1929 рр.

В науково-теоретичному плані актуальність дослідження полягає в тому, що аналіз близькосхідної політики Великої Британії щодо вирішення нафтового питання в період з 1918 по 1929 рр. є важливим для розвитку української історичної науки. Практична складова полягає у тому, щоб представити історичний матеріал, який дав би більш глибоке та об'ємне розуміння основних засад політики Великої Британії в регіоні крізь призму еволюції британської політики стосовно проблем сучасних міжнародних відносин на Близькому Сході, оскільки саме в період, що досліджується, були сформовані кордони новопосталих держав регіону і закладені передумови майбутніх етнічних і релігійних конфліктів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в рамках наукової теми відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України «Україна в міжнародних відносинах: історичний досвід і трансформаційні процеси сучасності» (термін виконання – 2017-2019 рр., державний реєстраційний номер – 0117U000050).

Метою роботи є визначення шляхів і розкриття методів реалізації зовнішньої політики Великої Британії під час близькосхідного конфлікту 20-х рр. ХХ ст. та розв'язання «мосульського питання» і формування нової системи близькосхідних міжнародних відносин після Першої світової війни.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати історіографію з обраної теми та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- розкрити роль, місце і значення нафтового аспекту «Східного питання» в міжнародних відносинах;
- з'ясувати роль англійської дипломатії у вирішенні «Східного питання» на міжнародних форумах у 1920-ті рр.;

- визначити етапи загострення «мосульського конфлікту» в англо-іраксько-турецьких відносинах;
- дослідити взаємодію британських і американських політиків щодо вирішення нафтової проблеми у 20-ті рр. ХХ ст. в контексті «Східного питання»;
- розкрити основні причини та мотиви прийняття британським урядом рішень, які дозволили домогтися передачі під свій контроль усієї Месопотамії, а також Мосульського вілайєту;
- охарактеризувати роль кемалістської Туреччини як «третьої сили», що мала вплив на стратегію політико-економічного курсу Великої Британії на Близькому Сході;
- з'ясувати особливості діяльності англійського торгово-фінансового капіталу в період врегулювання невирішених в Лозанні питань, що становили так званій «лозаннський економічний спадок»;

Об'єктом вивчення є зовнішня політика Великої Британії на Близькому Сході в період «мосульської кризи» та створення нової системи міжнародних відносин після Першої світової війни у контексті «Східного питання».

Предметом дослідження є процес встановлення британського контролю над нафтовими ресурсами Іраку, реалізація та еволюція політики Великої Британії стосовно питань «лозаннського економічного спадку» щодо Туреччини в період з 1918 по 1929 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють переважно 20-ті рр. ХХ ст. Нижня межа обумовлена завершенням Першої світової війни і підписанням Мудроського перемир'я від 30 жовтня 1918 р. між країнами Антанти і султанською Туреччиною, початком виникнення близькосхідного конфлікту і «мосульською кризою», а верхньою межею є розгортання світової економічної кризи 1929 р.

Географічні межі наукового пошуку охоплюють країни Близького Сходу (Ірак, Туреччина) та європейські країни (Велика Британія, Франція, Італія), а також США як важливого актора міжнародних відносин на Близькому Сході.

Методологічною основою роботи є сукупність вироблених і використовуваних сучасною наукою принципів і методів історичного дослідження. Дисертація виконана на основі принципів історизму, об'єктивності та науковості. Принцип історизму полягає насамперед в обліку всіх конкретно-історичних чинників, що визначали динаміку та характер зовнішньої політики Великої Британії у близькосхідному регіоні, виділення в ній загального і особливого. Принцип об'єктивності знайшов відображення у зваженій оцінці та неупередженому аналізі британської політики на Близькому Сході в означений період, її мети, мотивів і результатів. Структурний метод застосований для структурування та системного викладу фактичного матеріалу, деідеологізований і деполітизований підхід у його аналізі. Також використані методи опису та теоретичного узагальнення.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в самій постановці та дослідженні актуальної теми, яка до цього часу цілісно не вивчалася.

У дисертації *вперше*:

- здійснено історіографічний і джерельний аналіз заявленої наукової проблематики;

- до наукового обігу введено комплекс документальних матеріалів, виявлених у архівах України, Росії, Індії, які характеризують політику Великої Британії на Близькому Сході у період, що досліджується;

- розкрито концептуальні засади політики британського уряду на Близькому Сході в контексті вирішення «Східного питання» у 1918-1929 рр.;

- обґрунтовано провідну роль Великої Британії у формуванні кордонів держав Близького Сходу і охарактеризовано динаміку змін британської політики в регіоні в означений період, коли їй вдалося встановити свій контроль над більшою частиною близькосхідного регіону.

- визначено особливості впливу політичних течій британського парламенту на формування і реалізацію близькосхідної політики Великої Британії;

- проведено всебічний аналіз зовнішньоторговельної політики Великої Британії щодо Туреччини, виявлені основні риси, мотиви, методи складання нової системи міжнародних економічних відносин на Близькому Сході у 20-ті рр. ХХ ст.

Науково-теоретична та практична значущість роботи полягає у висвітленні процесів формування та реалізації британської політики на Близькому Сході у 1918-1929 рр., яка стала одним з найважливіших напрямів зовнішньополітичної діяльності Великої Британії під час формування нової системи політико-економічних взаємовідносин як складової «Східного питання». Матеріали та результати дослідження можуть бути використані при підготовці спецкурсів з історії Великої Британії, країн Близького Сходу та історії міжнародних відносин, а також стати в нагоді працівникам дипломатичної сфери з метою ознайомлення з історією британської політики на Близькому Сході та при підготовці й виконання дипломатичних доручень у країнах регіону. Матеріали дисертації можуть бути також джерелом для написання наукових монографій і навчальних посібників.

Апробація результатів дослідження відбувалась у процесі обговорень на засіданнях відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України та під час проведення наукових конференцій, зокрема, міжнародної наукової конференції «Перша світова війна в долях народів Європи та світу» (18-19 вересня 2014 р., м. Ніжин); всеукраїнської науково-практичної конференції «ІІІ міждисциплінарні гуманітарні читання» (6-7 червня 2014 р., м. Переяслав-Хмельницький); ІV міжнародної наукової конференції «Південно-Західна Грузія (історія, археологія, етнологія)» (18-19 вересня 2014 р., м. Батумі, Грузія); ХІV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та

перспективи розвитку науки на початку III тисячоліття у країнах Європи та Азії» (30-31 травня 2015 р.) – conferences.neasmo.org.ua/conf/17/cat/1

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження викладено у восьми публікаціях, шість з них у виданнях, визначених ДАК МОН України як фахові.

Структура роботи підпорядкована поставленій меті та науковим завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які розбиті на 11 параграфів, висновків, списку джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить – 217 сторінок машинопису, з яких основного тексту – 190 сторінок, список використаних джерел та літератури – 27 сторінок (392 бібліографічні позиції).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, встановлено зв'язок з науковими програмами, визначено об'єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі дослідження, сформульовано його мету і завдання, розкрито наукову новизну, практичне значення, апробацію отриманих результатів та структуру дисертації.

У **першому розділі роботи - «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»**, проаналізовано рівень вивчення теми, охарактеризовано повноту її джерельного забезпечення, визначено методологічний інструментарій. Розділ складається з трьох підрозділів.

У *першому підрозділі «Історіографія проблеми»* з'ясовано ступінь і глибину наукового вивчення поставлених питань. Фахову літературу за часом її появи і сутнісними ознаками умовно було поділено на чотири блоки – радянську, російську, зарубіжну (англомовну) та вітчизняну історіографію, які досить істотно різняться принципами організації наукової роботи та інтерпретаційною парадигмою.

Перший блок студій - радянський, характеризується великою кількістю накопиченого фактологічного матеріалу й акцентуванням уваги на негативних особливостях британського імперіалізму. Це пояснюється, з одного боку, специфікою розвитку історичної науки радянського періоду загалом, а з іншого – особливим ставленням до предмету дослідження радянських істориків, які в основу студій ставили національно-визвольну боротьбу трудящих народів Сходу зі світовим імперіалізмом.

Водночас, радянські історики багато зробили для висвітлення проблем міжнародних відносин на Близькому Сході в період між двома світовими війнами та політики великих держав у цьому регіоні. У працях радянських науковців (С. Вигодського, М. Гуса, С. Дишинського, Л. Іванова, І. Леміна, Б. Мейзеля, С. Ніконової, Б. Поцхверія, Н. Смірної, В. Шпількової та ін.) знайшли відображення різні аспекти політики провідних держав на Близькому Сході, боротьби за розподіл «турецької спадщини», а також питання про колоніальну політику Великої Британії. Водночас, недостатньо було приділено

уваги нормалізації англо-турецьких відносин після укладення англо-іракського-турецького договору 1926 р.

Серед праць радянських сходознавців слід виділити два напрями. Одні автори приділяли основну увагу руху «младотурків» на чолі з М. Кемалем, а інші – національним рухам нетурецьких народів Османської імперії. Відповідно, розрізняються й оцінки конкретних подій радянськими істориками. Водночас, радянські сходознавці досягли певних успіхів у розкритті характеру і глибинних причин близькосхідної політики Великої Британії.

У роботах А. Астахова, К. Вешада, Б. Гурко-Кряжіна, В. Ірандуста (В Осетрова), С. Кабульського, П. Китайгородського, Е. Лудшувейта, М. Павловича, В. Петрина аналізуються радянська, англійська і турецька преса та розглядаються історія боротьби за «мосульське питання» до Лозаннської конференції, політика Великої Британії у зв'язку з запеклою боротьбою держав за мосульську нафту в період Лозанни, а також низка інших питань (наприклад, питання про протоки, публічний оттоманський борг тощо), які певним чином вплинули на вирішення питання про територіальну приналежність Мосульського нафтоносного вілайета.

Сучасна російська історична наука, у свою чергу, поступово відмовляється від радянського підходу до вивчення проблеми і переходить до більш об'єктивних оцінок щодо політики Великої Британії на Близькому Сході наприкінці XIX – на початку XX ст. Зазначимо, що критичний підхід до радянської історіографії, який склався у сучасних наукових дослідженнях, є природним наслідком змін епох та історіософських парадигм.

Зарубіжна англійська історіографія відрізняється великим розмаїттям думок у дослідженні проблеми, а також значною кількістю фактологічного матеріалу. З історичного погляду, проблема отримала часткове висвітлення в дисертації М.В. Гібсона «Британська стратегія і нафта (1914-1923 рр.)». У цій праці розкрита стратегія забезпечення безпеки поставок нафти, встановлення англо-американських відносин, витіснення зовнішніх гравців з близькосхідного регіону і придбання контролю над греблею в Мосулі.

Значний інтерес для британських науковців, у рамках історії зовнішньої політики Великої Британії, становлять англо-французькі відносини в 1920-і рр. Це питання висвітлено значною кількістю праць, однак акцент робиться на виявленні основних закономірностей повоєнної дипломатії Великої Британії і Франції та засад, якими керувалися держави, оскільки, безумовно, ці відносини були одними з визначальних як для розвитку Європи, так і у вирішенні «Східного питання», пов'язаного з розділом Османської спадщини.

Вагомий внесок у висвітлення теми здійснили дослідники, які вивчали політику Великої Британії на Близькому Сході в контексті діяльності окупаційних і цивільних адміністрацій та політики, що проводилася в регіоні англо-індійською і англо-египетською владою. Наприклад, Д. Хопвуд, М. Кент, Д. Нокс, Б. Вассерштейн звертали увагу на реалізацію виробленої Лондоном політичної лінії, при цьому випускаючи, насамперед, з поля зору стратегічні погляди британської політичної еліти.

У вітчизняній історіографії помітне місце посідає докторська дисертація та монографія М. Бур'яна, у якій комплексно відображено процес формування політики Великої Британії по відношенню до Єгипту й Судану в першій третині ХХ ст. Автором вперше введено в обіг матеріали фондів Архіву зовнішньої політики Росії МЗС СРСР. Він також вніс певні корективи в оцінки мети, завдань і методів британської колоніальної політики в Єгипті, з'ясовуючи сутність і особливості її в 1918-1924 рр. та переглядаючи деякі усталені погляди на англо-єгипетські відносини.

У роботі Л. Сеніної здійснено спробу виявити спільні та відмінні риси розуміння шляхів розв'язання «Східного питання» англомовною історіографією у контексті геополітичних та цивілізаційних підходів. Це питання розглядається як наслідок протистояння великих держав. Радянсько-турецьким відносинам у міжвоєнні роки присвячені публікації І. Чернікова, В. Сергійчука та деяких інших вітчизняних науковців.

Історіографічний аналіз проблеми свідчить, що так зване «Східне питання» не має чіткого визначення, а дослідники демонструють здебільшого геополітичний підхід при визначенні причин конфлікту навколо нього, застосовуючи при цьому «цивілізаційний» метод. Істориків об'єднує лише розуміння «Східного питання» як масштабної міжнародної проблеми.

Аналіз історіографії з теми слугує підґрунтям для висновку про фрагментарність досліджень, що в свою чергу, засвідчує актуальність й наукову новизну комплексної реконструкції процесу встановлення англійського контролю над нафтовими ресурсами Іраку в період з 1918 по 1929 рр., реалізації та еволюції політики Великої Британії стосовно різних аспектів вирішення «мосульського питання» і «лозаннського економічного спадку».

У *другому підрозділі «Джерельна база дослідження»* проаналізовано значний масив використаних опублікованих та архівних джерел. Зокрема, з опублікованих, слід виділити багатотомну роботу «Документи з британської зовнішньої політики 1919-1939 рр.», яка вийшла у світ з 1940-х по 1970-ті рр. у Королівському видавничому відомстві Великої Британії за редакцією В. Медлікота, Е. Вудворда і Р. Батлера. Праця містить велику кількість документів – головним чином кореспонденцію британського «Форін офіс» (як внутрішню, так і «зовнішню» – листування з офіційними особами інших країн), стенографічні звіти про засідання міжнародних конференцій, а також Верховної Ради країн Антанти. Особливе значення мають рапорти до Лондона британських верховних комісарів і повірених у справах на Близькому Сході, а також чиновників і офіцерів нижчого рангу. До цих документів близькі доповіді британських послів у Парижі і Вашингтоні, що містять важливу інформацію про плани урядів відповідних країн і про настрої громадськості Великої Британії, Франції та США щодо близькосхідних проблем. Фактична інформація в таких документах також вельми достовірна. Іноді в них міститься виклад важливих статей в місцевій пресі, оригінали яких можуть бути недоступні. Слід зазначити, що британські дипломатичні представники у своїх діях спиралися на розпорядження керівництва «Форін офіс».

У незначній кількості в зазначеній праці зустрічається також і офіційне листування «Форін офіс» з послами та главами урядів інших держав, а також офіційні листи керівників інших держав британським офіційним особам. Ці документи можуть бути корисні для з'ясування позицій відповідних країн з того чи іншого питання в тих випадках, коли аналогічні видання дипломатичних документів в цих країнах відсутні (це стосується, насамперед, США, Франції). У збірці невелике місце посідають документи «публічного» характеру – спільні декларації союзних держав та меморандуми окремих делегацій на міжнародних конференціях. Ці документи в концентрованій формі містять основні тези тієї чи іншої «офіційної» точки зору.

Унікальну можливість ознайомлення з важливими британськими джерелами надають мікрофільми, зняті з документів Національного Архіву Індії. Матеріали фондів цієї установи містять інформацію щодо діяльності британської колоніальної адміністрації в Нью Делі, яка підтримувала постійний контакт з міністерством у справах Індії, яке перебувало в Лондоні. Оскільки з низки причин англо-індійська адміністрація була прямо зацікавлена в подіях, що відбувалися на Близькому Сході, зазначений архівний фонд містить велику колекцію документів, пов'язаних з цим регіоном. Крім внутрішньої документації «Індійського міністерства» тут можна знайти безліч документів «Форін офіс» (як виданих у порядку «конфіденційного друку», так і у вигляді машинописних копій), які відомство А. Бальфура і Дж. Н. Керзона вважало за потрібне довести до відома керівництва Британської Індії.

Найважливішим джерелом з історії Паризької мирної конференції (18 січня 1919 р. – 21 січня 1920 р.) є 13-ти томна публікація документів Державного Департаменту США, пов'язаних з цим міжнародним форумом. Крім внутрішньої кореспонденції американського зовнішньополітичного відомства, тут повністю опубліковані протоколи всіх офіційних засідань конференції, включаючи пленарні засідання, переговори в рамках «Ради Десяти», «Ради Чотирьох», і «Ради глав делегацій», яка замінила «четвірку» після підписання Версальського договору. Протоколи «Ради Десяти» в інших виданнях не відтворюються, а стенограми «Ради глав делегацій» з мінімальними скороченнями увійшли в британське видання дипломатичних документів. Об'єктивний аналіз цих протоколів можливий тільки при їх порівнянні з іншими джерелами, насамперед мемуарного характеру.

Документи Лозаннської конференції були видрукувані французьким міністерством закордонних справ. Наведені ноти і меморандуми делегацій країн Антанти являють собою лише «кінцевий продукт» їхньої спільної роботи. Сам процес їх вироблення у виданні не показаний.

Іншим важливим офіційним джерелом є парламентські матеріали Великої Британії. Британські парламентські матеріали представлені багатотомним виданням «Парламентські дебати», які видаються окремо для кожної палати. Кожен том цієї публікації охоплює період приблизно в три-чотири тижні. Матеріали Палати Громад зберігаються, зокрема, в Російській державній бібліотеці (м. Москва).

Важливу групу джерел складають спогади та мемуари і, насамперед, щоденники політичних діячів – учасників подій. Першими за важливістю визначимо нотатки відповідного змісту британського прем'єр-міністра Девіда Ллойд-Джорджа. Зокрема матеріал, зібраний у другій частині його мемуарів, має назву «Правда про мирні договори». Однак, зважаючи на крайню тенденційність автора, вони не можуть становити базове джерело навіть для вивчення суто фактичної сторони подій.

Свої спогади про цей період залишив У. Черчілль. Він досить суворо критикує дії Ллойд-Джорджа, з якими сам не був згоден в описуваний час, але повністю підтримує його дії у період Чанакської кризи, оскільки на той час жорстка позиція коштувала самому Черчіллю міністерського портфеля. Критичне ставлення до політики Ллойд-Джорджа робить мемуари Черчілля більш надійним джерелом, ніж спогади самого прем'єр-міністра. Із західноєвропейської мемуарної літератури варто виокремити мемуари видатного політичного діяча Великої Британії Л. Емері. Вони цікаві тим, що автор висвітлює обстановку в англійському парламенті під час обговорення основних питань Лозаннської конференції.

На велику увагу заслуговують мемуари Мустафи Кемаль-паші (Ататюрка). Для теми дослідження становлять інтерес спогади М. Кемалю про його переговори з іноземними представниками і з офіційними особами в Константинополі, які були тісно пов'язані з великими державами, але не поривали приватних контактів з Кемалем. Велику цінність мають примітки до спогадів М. Кемалю, складені видавцями. Вони не тільки коментують текст Кемалю від свого імені, а й наводять великі цитати з інших джерел. Багато документів невеликого обсягу подаються в цих примітках повністю. Для кращого розуміння характеру подій в Туреччині та її лідера Мустафи Кемалю можуть виявитися корисними спогади повноважного представника радянської Росії в Анкарі в 1922-1923 рр. С. Аралова. Деякі важливі факти про події «на місці» можна почерпнути і зі спогадів М. Елліотт – американської медсестри, яка працювала в Туреччині в 1919-1920 рр.

У *третьому підрозділі «Методологічні засади дослідження проблеми»* визначено теоретичні основи та методологічні засади, на яких побудовано дисертаційну роботу. Були використані історико-генетичний, історико-порівняльний та проблемно-хронологічний підходи, а також методи індукції і дедукції та метод сходження від абстрактного до конкретного.

Історико-порівняльний метод дозволив виявити ряд спільних рис і відмінностей у позиціях британських урядовців щодо близькосхідної політики Великої Британії в окреслений період, а також виявити особливості практичного втілення розробленої в Лондоні політики колоніальними, окупаційними і мандатними адміністраціями.

Проблемно-хронологічний метод допоміг виділити з об'єкта дослідження низку важливих аспектів, таких як політика Великої Британії в Туреччині в постлозаннський період, курдську проблему в умовах «мосульської кризи», хронологічно їх структурувати і послідовно розглянути.

Історичне дослідження неможливе без використання певних теоретичних принципів в якості «системи координат», в рамках якої аналізуються історичні факти, а також застосування певних теоретичних понять як ефективних інструментів наукової роботи. Сучасна теорія міжнародних відносин розробила досить широкий арсенал таких принципів і понять. Найважливіше значення для дослідження має принцип історизму, який виражається у необхідності розглядати всі явища в історичному контексті, у тісному зв'язку з іншими явищами та в розвитку. Близьким до нього є також принцип системності.

Застосовані у дисертації підходи, принципи і методи зумовили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість і достовірність результатів, дозволили зробити відповідні висновки й узагальнення, аргументувати положення, що виносяться на захист.

Другий розділ роботи - «Велика Британія та проблема перебудови Близького Сходу після Першої світової війни», присвячений питанням перерозподілу впливів і формуванню кордонів за результатами Першої світової війни. Основні положення й результати дослідження викладені у двох підрозділах.

У першому підрозділі - *«Східне питання» і англійська дипломатія на міжнародних конференціях у 1919-1920-і рр.»* - розкрито роль англійських дипломатів у забезпеченні геополітичних та економічних інтересів Великої Британії на Близькому Сході.

Через своє географічне положення Близький Схід являв собою регіон, домінування над яким давало можливість контролювати морські комунікації між Європою і Середнім і Далеким Сходом. Значна частина британського політичного істеблішменту вважала необхідним включення узбережжя Перської затоки і Червоного моря до сфери виключних британських інтересів. Така точка зору об'єктивно відображала інтереси Великої Британії не тільки на Близькому Сході, але і у всій Азії, оскільки розрив британських морських комунікацій у регіоні загрожував ускладнити зв'язок з Індією і Далеким Сходом, а також поставити під удар саме майбутнє Великої Британії на цих територіях. Іншим найважливішим мотивом для британської експансії на Близькому Сході була необхідність охорони нафтопромислів Південної Персії, Месопотамії від потенційної небезпеки з боку Франції, США.

Провідну роль у досягненні необхідних результатів відіграв Д. Ллойд-Джордж, який найбільш реалістично оцінював британські геополітичні інтереси. Багато в чому завдяки його діяльності Велика Британія отримала близькосхідні території в якості мандатаріїв, що давало їй широкі повноваження щодо підготовки місцевих народів до створення власної державності. Така форма здійснення контролю була найбільш прийнятна для Великої Британії, оскільки представляла її, як в очах світової спільноти, так і в очах місцевого населення і британського електорату, як покровительку рухів національного відродження на Близькому Сході.

Виникнення мандатної системи після Першої світової війни було не випадковим. Воно стало результатом гострих розбіжностей у вирішенні

«Східного питання» щодо розділу територій Османської імперії на Паризькій мирній конференції.

За рішенням конференції Туреччина мала відмовитися від прав на Месопотамію, Аравію, Палестину, Сирію і на всі острови. Ізмірський район було вирішено передати під управління греків (під сюзеренітетом султана). В результаті тривалої суперечки вирішили підготувати спеціальну угоду між Великою Британією, Францією та Італією про надання кожній з них певної частини турецької території «з переважними правами в справі консультації та інструктажу». Значну суперечку викликали питання економічного характеру.

Цей попередній проект мирного договору з Туреччиною був ще раз обговорений на конференції в Сан-Ремо, що відбулася в квітні 1920 р. Він був прийнятий без тривалої дискусії. Велика Британія, зробивши незначний крок назустріч Франції в європейських справах, зуміла домогтися на цій конференції важливих поступок з боку Франції щодо «Східного питання». Англійцям вдалося отримати від французів згоду на передачу Великій Британії мандатів на Палестину і Месопотамію з Мосулом. Із захопленням Мосула англійські правлячі кола отримали не тільки нафту, а й забезпечили собі вигідне стратегічне положення для захисту власної колоніальної імперії і намагались «нейтралізувати» дії США в цьому регіоні.

У другому підрозділі - «Ідейно-політична боротьба в правлячих колах Великої Британії з питань близькосхідної політики (1923-1926 рр.)» - висвітлюється ситуація в політичних колах Британії та вплив міжпартійної боротьби на результати проведення міжнародних переговорів та вирішення «мосульського питання».

Важливе стратегічне положення колишньої частини Османської імперії - Мосульського нафтоносного вілайєту і прагнення вплинути на політичну орієнтацію турецького уряду після укладення Лозаннського мирного договору обумовили зміни в методах і прийомах британської дипломатії. Зовнішнім чинником цього процесу стало посилення у зв'язку з «мосульською кризою» боротьби течій у правлячих колах Великої Британії.

Згаданий факт відбився на переговорах Англії з Туреччиною щодо питання про територіальну приналежність Мосула й інших нафтоносних територій Месопотамії та Ірану. Прихильники «традиційних» консерваторів і парламентської фракції лейбористів, опозиція лівих у лейбористській партії, прихильники «ліберального курсу» (незалежні консерватори, фракція лібералів) виявилися єдині в прагненні підпорядкувати своєму протекторату всю Месопотамію і Південний Іран. Серед цих течій були істотні розбіжності, які не мали, щоправда, принципового характеру. Вони полягали в методах захоплення під свій контроль рідкого палива важливих районів Месопотамії. У всіх подіях з 1923-1926 рр., що стосувалися «мосульського питання», представники цих течій проявляли себе ревнивими прихильниками імперської політики фінансово-промислового і торговельного капіталу.

Третій розділ дисертації - «Стратегія Великої Британії у «мосульському конфлікті», зосереджує увагу на дипломатичній боротьбі Великої Британії за Мосул.

У першому підрозділі - *«Мосульська проблема» в історичному контексті «Східного питання» на Лозаннській конференції»* - висвітлено значення ролі Великої Британії і США у створенні особливих умов для фінансової залежності Туреччини.

На Лозаннській конференції (20 листопада 1922 р. – 24 липня 1923 р.) британська делегація вплинула на формування нових аспектів «Східного питання». Спираючись на скрутне економічне становище Туреччини, Велика Британія і США домагалися її фінансової залежності для швидкого і безболісного отримання концесій. Згадані проблеми разом зі створенням нової системи міжнародних відносин на Близькому Сході привели уряд Великої Британії до пошуку нових форм і методів реалізації британських інтересів у близькосхідному регіоні.

У другому підрозділі - *«Боротьба Великої Британії за Мосул (1924-1926 рр.)»* - визначається особлива роль «мосульського питання» як стрижня британської політики на Близькому Сході.

Британська політична еліта мала відійти від традиційної практики перетворення окупованих територій на британські колонії. В умовах нових реалій міжнародних відносин англійський уряд визнав найбільш зручним маскувати свої інтереси за фасадом мандатної системи «національних урядів» і постати в очах світового співтовариства і опікуваних народів як носій винятково гуманітарної місії з розвитку «загрозливих у варварстві народів» Сходу.

Англійський стратегічний план на Близькому Сході будувався на створенні системи британських мандатних територій. Мосул був її стрижнем. Прикриваючись «мандатною системою» та ідеєю «захисту національних меншин» колишньої Османської імперії від турецьких націоналістів, британський уряд відмовився від повернення Мосула, заявляючи, що він повинен бути включений у підмандатну державу Ірак. Нова форма британської гегемонії виявилася більш економічною і краще підходила під соціально- та етнополітичні особливості Близького Сходу. Але об'єднання в одну державу іракських шиїтів, сунітів та частини курдів створило основу для майбутніх етнорелігійних конфліктів, які тліють донині.

У третьому підрозділі - *«Нормалізація англо-турецьких відносин. Англо-іракський-турецький договір 1926 р.»* - йдеться про успіх британської дипломатії у врегулюванні англо-іраксько-турецьких відносин.

Для досягнення угоди з Туреччиною консервативний уряд Великої Британії скористався фінансовими ускладненнями молодого турецького держави. Одночасно з переговорами із загальних питань в Анкарі відбувалися перемовини між близькосхідними відділеннями британських банків і представниками міністерства фінансів і державного банку в Константинополі.

5 червня 1926 р. була підписана двостороння угода. Місто Мосул і весь нафтоносний район цілком залишалися в межах Іраку. Виправлення кордону не мали радикального характеру. Що стосується економічної угоди, то Туреччина за договором мала укласти торговельну, транзитну і митну угоду з Іраком. Англо-іраксько-турецький договір 1926 р. про Мосул виявився великим успіхом англійської дипломатії. «Мосульське питання» було вирішене на користь Великої Британії. Це привело до нормалізації відносин між двома країнами.

Загалом, англо-іраксько-турецька угода 1926 р., поза сумнівом, була важливим міжнародним актом, який змінював усю ситуацію на Близькому Сході. Велика Британія розраховувала, спираючись на залежну від неї Туреччину, зміцнити також свої позиції на імперських комунікаціях, передусім, і в зоні Чорноморських протоків.

У четвертому розділі - «Роль Великої Британії у вирішенні «Східного питання» щодо врегулювання суперечностей «лосаннського економічного спадку» (1926-1929 рр.)», проаналізовано особливості політики низки зацікавлених країн у боротьбі за «лосаннський економічний спадок». Розділ складається з трьох підрозділів.

Перший підрозділ - «Англо-американське суперництво за нафту» - висвітлює характер протиріч, що виникли між британським та американським капіталом у боротьбі за близькосхідні ресурси та світовий нафтовий ринок. Підписання 31 липня 1928 р. «Угоди про червону межу», якою була вирішена проблема допуску американських компаній до участі у видобутку нафти в Іраку, свідчило про спробу встановлення на Близькому Сході монополії найбільшої міжнародної нафтової корпорації – «Туркиш Петролеум Компані» («ТПК»), з 1929 р. - «Ірак Петролеум Компані» («ІПК»), яка мала не тільки значні фінанси, а й потужну політичну підтримку з боку урядів Великої Британії та Сполучених Штатів. Угода забороняла компаніям-акціонерам «ІВК» конкурувати між собою в зоні «червоної межі», що включала європейську частину Туреччини, півострів Мала Азія, Аравійський півострів (крім Кувейту), Сирію, Палестину, Ірак і деякі острови Середземного моря.

Другий підрозділ - «Вплив Великої Британії на зовнішньополітичний курс Туреччини» - розкриває переплетення середземноморських та близькосхідних інтересів Великої Британії у вирішенні проблем «Східного питання». Важливими для Великої Британії були протоки Босфор і Дарданелли, географічне розташування яких завжди визначало стратегічно вигідне положення Туреччини.

Британська дипломатія підтримувала італо-турецьке і греко-турецьке зближення. Проводячи двосторонню політику і прагнучи зближення з Італією, англійці водночас виступали арбітром при укладенні франко-турецького договору про турецько-сирійський кордон. В цілому, британські інтереси диктувалися боротьбою за вплив у Європі і мали на меті зменшити вплив Франції, США у близькосхідному регіоні.

У третьому підрозділі - «Створення нової системи зовнішньоторговельних відносин з Турецької Республікою» - аналізується низка нормативних актів, прийнятих на Лозаннській конференції, на користь великих держав.

Основним актом, що відображав зовнішньоторговельні відносини Великої Британії з Туреччиною, була торгова конвенція. Вона входила як окрема частина до Лозаннського мирного договору. Ця конвенція була укладена строком на п'ять років. У документі Велика Британія та її союзники вперше визнали генеральний тариф 1916 р., підвищення в ньому окремих категорій товарів в 5 і в 12 разів.

На основі статистичного матеріалу проаналізовані основні тенденції розвитку англо-турецьких торговельних відносин протягом 1926-1929 рр. і встановлено, що процес посилення економічної експансії Великої Британії у сфері зовнішньої торгівлі Туреччини і підписання тимчасової торговельної англо-турецької угоди (червень 1929 р.) поставило Туреччину перед необхідністю йти на подальше зниження ставок «лозаннського» тарифу для отримання пільг у англійських торговельних фірм.

У **Висновках** узагальнено результати та здобутки дисертанта у процесі наукового пошуку, а також сформульовано основні положення, які винесено на захист.

1. Нафтовий фактор, що виник на початку ХХ ст., став невід'ємною складовою міжнародних відносин загалом і чи не головним чинником у політиці Великої Британії на Близькому Сході. «Мосульське питання» – нафтовий аспект в політиці Великої Британії в 1918-1929 рр., а також проблема врегулювання Оттоманського боргу, митно-тарифної системи й так званої «лозаннської економічної спадщини» (1923-1929 рр.) розглядаються в дисертації як окремий, самостійний етап вирішення «Східного питання».

2. Кабінет Д. Ллойд-Джорджа прийняв рішення домагатися встановлення британського контролю над Мосульським вілайетом як природним бар'єром для вторгнення в Месопотамію з боку Туреччини і Росії, і як територію, багату на запаси нафти. Ці геополітичні амбіції були реалізовані за допомогою воєнної перемоги над османськими військами і встановлення окупаційного режиму над більшою частиною територій Близького Сходу.

Таким чином, прихована боротьба за володіння близькосхідною нафтою, яка відбувалася між англійськими та американськими монополіями ще до війни, спалахнула з новою силою після її закінчення. Це була боротьба двох могутніх держав за переважаюче право використання природних багатств Туреччини і її колишніх провінцій. Зіткнення інтересів Великої Британії та США врешті-решт багато в чому вплинуло і на вирішення спірного «мосульського питання» між Туреччиною та Іраком, який перебував під британським контролем.

3. Англо-американська «нафтова війна» продовжувалась недовго. Уряд Великої Британії змушений був піти на поступки США, оскільки Англія була боржником США. В результаті восени 1921 р. між США і Великою Британією

було укладено «перемир'я». Компанія «Стандарт Ойл» допускалася так само, як і англо-перська, до розробки нафти в п'яти північних перських провінціях. Крім цього, американським нафтовим товариствам («Стандарт Ойл» та ін.) обіцяно було участь в «Теркіш Петролеум Компані». До відкриття Лозаннської конференції держдепартамент США прийняв рішення підтримати концесію «Теркіш Петролеум Компані» в Іраку, щоб зміцнити свої позиції на Близькому Сході і здійснити політику «відкритих дверей» в інтересах американського бізнесу.

4. На Лозаннській конференції, спираючись на скрутне економічне становище Туреччини, Велика Британія і США домагалися її фінансової залежності для швидкого і безболісного отримання концесій. Згадані проблеми разом зі створенням нової системи міжнародних відносин на Близькому Сході привели уряд Великої Британії до пошуку нових форм і методів реалізації британських інтересів у близькосхідному регіоні.

5. Важливе стратегічне положення колишньої частини Османської імперії Мосульського нафтоносного вілайету і прагнення вплинути на політичну орієнтацію турецького уряду після укладення Лозаннського мирного договору обумовили зміни в методах і прийомах британської дипломатії. Зовнішнім вираженням цього процесу стало посилення в зв'язку з «мосульською кризою» боротьби течій у правлячих колах Великої Британії. Згаданий факт відбився на переговорах Англії з Туреччиною щодо питання про територіальну приналежність Мосула й інших нафтоносних територій Месопотамії та Ірану.

6. Аналіз торговельних угод «лозаннського економічного спадку» між Великою Британією і Туреччиною доводить, що коли лідери держав налаштовані на довготривалі торговельно-економічні відносини, вони зацікавлені у мирному розвитку відносин між країнами. А як тільки політики висловлюють побоювання втратити контроль над власними ресурсами та ринками збуту, вони ініціюють кризу з метою захисту своїх економічних інтересів. В результаті економічні інтереси виступають як соціальна причина політичних дій.

7. Англо-іраксько-турецький договір 1926 р. про Мосул виявився великим успіхом англійської дипломатії. «Мосульське питання» було вирішене на користь Великої Британії. Це привело до нормалізації відносин між двома країнами. Ця угода, поза сумнівом, була важливим міжнародним актом, який змінював усю ситуацію на Близькому Сході. Велика Британія розраховувала, спираючись на залежну від неї Туреччину, зміцнити також свої позиції на імперських комунікаціях, і в зоні Чорноморських протоків.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у наукових фахових виданнях, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:

1. Тюкалов М.В. Англо-американська історіографія близькосхідної кризи (1923-1926 рр.) в контексті «Східного питання» // Університет. Науковий історико-філософський журнал. - 2013. – № 2. - С. 99–108.
2. Тюкалов М.В. «Мосульське питання» у близькосхідній дипломатії Великої Британії та США в 1920-і рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Випуск 22: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2013. – С. 144–156.
3. Тюкалов М.В. Велика Британія та проблеми перебудови Близького Сходу в контексті «Східного питання» (20-і рр. ХХ ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Випуск 23: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2014. – С. 133–146.
4. Тюкалов М.В. Борьба за иракскую нефть и «мосульский конфликт» (1923-1926 гг.) в контексте «восточного вопроса» // Archelon. – Vol.VIII. – Tbilisi, 2014. – P. 61–66.
5. Тюкалов М.В. Близькосхідна політика урядів Великої Британії у 1920-ті рр. // Університет. Науковий історико-філософський журнал. – 2015. – № 2-6. – С. 102–110.
6. Тюкалов М.В. Ідейно-політична боротьба в правлячих колах Великої Британії з питань близькосхідної політики (1923–1926 рр.) // Український історичний збірник. – Випуск 18. – К., 2015. – С. 243–252.

Публікації, що додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Тюкалов М.В. Англо-американська історіографія «мосульського питання» в вимірі наслідків Першої світової війни // Перша світова війна в долях народів Європи та світу: зб. наук. статей. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – С. 208–219.
2. Tyukalov M. Great Britain in the Middle East (20-th years of the 20-th.c.) // Київські історичні студії: Збірник наукових праць / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; редкол.: О. Салата [та ін.]. – Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. – № 1. – 2016. – С. 65–76.

АНОТАЦІЯ

Тюкалов М.В. «Мосульське питання» в політиці Великої Британії на Близькому Сході (1918-1929 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Інститут історії України Національної академії наук України. – Київ, 2017.

Дисертація є першим в українській історіографії комплексним дослідженням зовнішньої політики Великої Британії на Близькому Сході в період «мосульської кризи» і створення нової системи міжнародних відносин у контексті «Східного питання». На основі широкого кола історичних джерел та наукової літератури розкриті процес встановлення англійського контролю над нафтовими ресурсами Іраку в період з 1918 по 1929 рр., реалізація та еволюція

політики Великої Британії стосовно питань «лозаннського економічного спадку» з Туреччиною в період з 1923 по 1929 рр.

У роботі розглядається характер змін британської політики в регіоні з часу початку Лозаннської конференції 1923 р. й до завершення «мосульської кризи».

В дисертації проведено всебічний аналіз зовнішньоторговельної політики Великої Британії щодо Туреччини, виявлено основні риси, мотиви, методи складання нової системи міжнародних економічних відносин на Близькому Сході у 20-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: Велика Британія, Близький Схід, Ірак, Туреччина, зовнішня політика, «Мосульське питання», «Східне питання», Лозаннська конференція, «нафтові угоди», «лозаннський економічний спадок».

АННОТАЦІЯ

Тюкалов М.В. «Мосульський вопрос» в политике Великой Британии на Ближнем Востоке (1918-1929 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всеобщая история. – Институт истории Украины Национальной академии наук Украины. – Киев, 2017.

Диссертация является первым в украинской историографии комплексным исследованием внешней политики Великобритании на Ближнем Востоке в период «мосульского кризиса» и создание новой системы международных отношений в контексте «Восточного вопроса». На основе широкого круга исторических источников и научной литературы раскрыт процесс установления английского контроля над нефтяными ресурсами Ирака в период с 1918 по 1929 гг., реализации и эволюции политики Великобритании в вопросах «лозаннского экономического наследия» с Турцией.

В работе рассматривается характер изменений британской политики в регионе со времени начала Лозаннской конференции 1923 г. и до разрешения «мосульского кризиса». Определено, что между политиками Великобритании не было существенной разницы в оценке внешнеполитического курса на Ближнем Востоке с целью создания новой системы международных отношений.

Большое внимание уделено процессу формирования внешнеполитической стратегии правящих кругов Великобритании по вопросам развития отношений с Турцией после подписания Лозаннского договора (1923 г.), англо-ирако-турецкого договора по Мосулу (1926 г.).

В исследовании проанализирована международная обстановка, сложившаяся в период обострения англо-турецкого конфликта из-за Мосула. Выявлено, что «Мосульский кризис» был одним из первых серьезных международных кризисов, возникших на Ближнем Востоке после окончания Первой мировой войны. Установлено, что в этот кризис, кроме Англии и Турции, были втянуты народы оккупированного Великобританией Ирака – арабы, курды и ассирийцы.

В диссертации исследованы политические разногласия относительно ближневосточной политики правящих кругов Великобритании и США. Документально подтверждено, что между Великобританией и США шла жёсткая борьба за Месопотамский нефтяной рынок, но между политиками двух государств не было существенной разницы в выработке внешнеполитического курса на Ближнем Востоке с целью защиты интересов отечественных нефтепромышленников.

В диссертации проведен всесторонний анализ внешнеторговой политики Великобритании в отношении Турции, выявлены основные черты, мотивы, методы составления новой системы международных экономических отношений на Ближнем Востоке в 20-е гг. XX в.

Ключевые слова: Великобритания, Ближний Восток, Ирак, Турция, внешняя политика, «Мосульский вопрос», «Восточный вопрос», Лозаннская конференция, «нефтяные соглашения», «лозаннское экономическое наследство».

SUMMARY

Tyukalov M.V. "Mosul Question" in the policy of Great Britain in the Middle East (1918-1929). - Manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences (PhD) in specialty 07.00.02 – World History. – Institute of History of Ukraine at the National Academy of Science of Ukraine. – Kyiv, 2017.

For the first time in the Ukrainian historiography the thesis work turned out to be a comprehensive study of the foreign policy of Great Britain in the Middle East during the "Mosul crisis", the creation of a new system of international relations in the context of the "Eastern question". The process connected with establishing of English control over the oil resources of Iraq in the period from 1918 to 1929, the implementation and evolution of British policy according to the issues of so-called "the Lausanne economic legacy" with Turkey in the period from 1923 to 1929 have been revealed on the basis of a wide range of historical sources and scientific literature.

Attention has also drawn to the dynamics of changes in British policy in the region since the beginning of the Lausanne conference in 1923 and to completion of "Mosul crisis." It is determined that there was no significant difference between the British politicians according to a foreign policy course in the Middle East with the aim of creating a new system of international relations.

A great attention is paid to the process of forming the foreign policy strategy of the British ruling circles on the development of relations with Turkey after the signing of the Treaty of Lausanne (1923), the Anglo-Iraqi-Turkish treaty on Mosul (1926).

The study analyzed the international situation that had prevailed during the aggravation of the Anglo-Turkish conflict over Mosul. It was revealed that the "Mosul crisis" was one of the first serious international crises that had arisen in the

Middle East after the end of the First World War. It is stated that in this crisis there were involved the peoples of Iraq occupied by Great Britain - the Arabs, Kurds and Assyrians.

It is determined that to a certain extent the question of the future fate of the Mosul region, rich in oil, was a matter of concern to the governments of the United States, France and Italy. In terms of its geographic location, Mosul region also touched upon the security interests of the USSR and Iran.

In the thesis political contradictions in the Middle East policy are examined. A special attention is paid to the process of forming a new content struggle for oil market in Iraq and Turkey (Mesopotamia) between Great Britain and the U.S.A. It is proved by the documents that there was no difference between conceptions of British politics and American government. They formed foreign policy course in order to preserve interests of native oil industry business and to supply imperial interests.

The work contains a complex analysis of the foreign trade policy of Great Britain towards Turkey, the main characteristics, motives, methods being used to create a new system of international economic relations in the Middle East in the 20-s of the XX century.

Key words: Great Britain, the Middle East, Iraq, Turkey, foreign policy, “Mosul question”, “Eastern question”, conference of Lausanne, “petroleum agreements”, “economic legacy of Lausanne”.